

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Елена Руденко
(Минск)

КОГНИТИВНАЯ ДЕФИНИЦИЯ КОНЦЕПТА СВОБОДА (ПО ДАННЫМ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА)

Artykuł powstał w związku z udziałem autorki w programie badawczym EUROJOS. Zawiera rekonstrukcję pojęcia *свабода* ‘wolność’ w języku białoruskim, przeprowadzoną w oparciu o dane leksykalne, korpusowe i eksperyment psycholingwistyczny. Kognitywna definicja *svabody* przedstawiona w artykule jest zbieżna metodologicznie z instrukcją programu EUROJOS.

SŁOWA KLUCZOWE: wolność, definicja kognitywna, wartości, język białoruski

Когнитивная дефиниция концепта СВОБОДА, составленная в соответствии с методологической инструкцией EUROJOS, включает три вида данных: словарные, корпусные (текстовые) и анкетные (психолингвистические).

I. Остановимся в первую очередь на словарных данных.

По данным синонимических словарей белорусского языка, синонимами бел. *свабода* являются лексемы *воля*, *вольнасць*, *незалежнасць* и *самастойнасць*.

Бел. *свабода* имеет максимально обобщенное значение:

– ‘возможность осуществления человеком своих целей и стремлений на основе познания законов развития природы и общества’ (*свабода ёсць усведамленне неабходнасці; Гэта ёсць скачок чалавецтва з царства неабходнасці ў царства свабоды* – Энгельс¹),

¹ Примеры-иллюстрации, приводимые ниже, взяты из «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» (т. 1–5, Минск, 1977–1984) и картотеки «Глумачальнага слоўніка».

– однако, судя по данным картотеки «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы», наиболее часто употребляется в «социальных» значениях:

– ‘государственная независимость, суверенитет’ (*барацьба за свабоду; дэмакратычныя свабоды; Усе, каму свабода дарага, падымайцеся на ворагаў, на катаў* – М. Танк),

– ‘возможность беспрепятственно действовать в какой-л. области’ (*свабода друку, веравызнання, гандлю* и под.), т.е. слово *свабода* отчасти «специализировалось» для употребления в публицистических, общественно-политических и под. контекстах. Свобода, воля – изначально крестьянский идеал (*зямля і свабода, зямля і воля: ... гэта думка аб зямлі Запала ў сэрца назаўсёды, Як промень волі і свабоды* – Колас), который в бел. *свабода* позже трансформировался в идеал политический, революционный, возникший под влиянием русскоязычной литературы (*шлях, прамень, сцяг, вецер свабоды*).

Есть употребления лексемы *свабода* в значении ‘период после февральской революции’: *Памятаеш, за той кладок дроў ды дзесятка бярвенняў, што ў свабоду высек у лесе пана Шырана на падруб хаты?* – Машара; *І расказаў тады, як у свабоду, пасля лютайскай рэвалюцыі, іх вадзілі разоў некалькі ў тэатр* – Брыль.

Для бел. *свабода* возможно употребление и в «приватных» значениях: ‘личная независимость, самостоятельность’: *А самае галоўнае – свабода! Не будзе побач бацькоў, якія ўсё яшчэ лічаць нас маленькімі* – Бяганская.

Бел. *свабода* практически не употребляется в значениях, очень типичных для рус. *свобода* и также связанных с пространственными ассоциациями, – ‘легкость, отсутствие затруднений в чем-л.’, ‘непринужденность, отсутствие связанности’ (*Отсутствие Кирила Петровича придало обществу более свободы и живости* – Пушкин), такие контексты в белорусском языке единичны: *... лаяўся ён з натуральнай і шчодрай свабодай* – Брыль.

Свабода может пониматься и как ‘отсутствие преград, затворов, воля, простор’, т.е. ассоциироваться с неограниченным, доступным пространством, причем такая свобода может приписываться не только человеку (*Распарадзілася Зінаіда: – Няхай Аўдоця сядзе. А мы на свабодзе пакоцім...* – Савіцкі), но и живой и неживой природе (*І чуць апошні лёд зламаўся, З зямлі клубок вады падняўся І з шумам коціць паўзверх лёду, Пачуўшы волечку-свабоду, Усё большы-большы круг займае* – Колас). Помимо этого свобода, как и любое абстрактное понятие, в целом осмысливается человеком в терминах пространства, например,

как место, куда можно попасть (*рвацца к свабодзе, прыкрыць свабоду грудзямі, дарога да свабоды*), или как предмет, который может быть дан, отнят и под. (см. фразеологизмы *даваць волю, свабоду* ‘чрезмерно баловать’; *браць многа волі, свабоды* ‘своевольничать’). Пассивность (естественно, неосознанная) «субъекта свободы» для носителей русского языка подчеркивалась Анной Вежбицкой (Вежбицкая 1999: 457–458): и «русская», и «белорусская» свобода может даваться и отниматься извне, в то время как для англичанина, например, это собственное чувство независимости, которое не может быть привнесено: *Даць свабоду ўсім народам!* – Арабей. *Чаму вы чакаеце, каб яны вам свабоду на талерцы паднеслі* – Крапіва.

Свобода для белоруса – это нечто ценное и, как все ценное, антропоморфизмуется: *Няма гэтых пятаў, Якімі закулі свабоду* – Танк; *свабода к вам стукае ў дом* – Колас; *не задушыць свабоды; свабода прыйшла; шчыт для свабоды*. В целом такие контексты малотипичны для предикатно-аргументной структуры обозначений понятия «свобода» в силу его непредметного характера. Свобода – или концепт состояния, или признаковый концепт, например, ее можно переживать как чувство: *прага да свабоды, адчуванне свабоды, пачуццё свабоды*.

Все сказанное в двух предыдущих абзацах о бел. *свабода* полностью применимо и к бел. **воля**: *Якая воля найўкола За дзедавым частаколам!* – Бічэль-Загнетава; *Добра ў полі: волі многа І прастору-шырынi, Вабяць далі там малога Як прынадныя агні* – Колас; *Эх, прастор там, воля!* – Колас; *Быць спакойным Яно не можна – Значыць, мору Патрэбна воля* – Фамін.

Бел. *воля* с семантикой ‘свобода, независимость’ (противоположн. *няволя*) употребляется и применительно к обществу (*Пялюць аб шчасці, добрай долі, аб волі шчырай для людзей* – Купала), и применительно к индивиду (*Не, няма чалавеку волі на зямлі. Тысячу ўмоўнасцей звязваюць рукі і ногі, тысячу страхай падпільноўваюць на кожным кроку* – Шамякін).

Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы не фиксируется для бел. *свабода* значение ‘состояние того, кто не находится в заключении, в неволе’, и соответствующие контексты крайне редки: ... *выпушчаны на свабоду пасля катаржскага зняволення* – Брыль. Но бел. *воля* употребляется в этом значении свободно: *Да яго ў астрог прыходзіў адвакат і абнадзеіў, што пасля перасуду ён выйдзе на волю* – Машара.

В белорусском языке немногочисленны контексты, где бел. *воля* употребляется как **понятие, антонимичное крепостному пра-**

ву: (... сяляне закабальляліся плацэжамі за «волю», мірскімі паборамі, узяткамі – «Полымя»).

В белорусском языке имеется префиксальный дериват от *воля* – **вольнасць**, употребительный и в значении ‘свобода (социальная), независимость’, и в значении ‘независимость (личная), неограниченность в действиях и поступках’: *і вось ён вольны, сам па сабе, нікому не падудадны чалавек. Захацелася хутчэй і паўней адчуць гэтую вольнасць* – Галавач.

Концепт СВОБОДА включает в себя и такие понятия, как «независимость», которое в белорусском языке обозначается лексемой *незалежнасць*, «самостоятельность» (бел. *самастойнасць*). По данным картотеки «Глумачальнага слоўніка», в белорусском языке чаще реализуются словосочетания типа *незалежнасць дзяржаўная, нацыянальная, краіны* и под., т.е. и *незалежнасць*, и *самастойнасць* более употребительны применительно к социальным институтам.

Подводя итоги, можно сказать, что, по данным словарей, для носителя современного белорусского языка концепт СВОБОДА означает:

– государственную независимость. В этом значении, помимо слова *свабода*, часто выступают лексемы *незалежнасць*, *самастойнасць*, в печати и современных художественных текстах – *воля*;

– демократические и гражданские свободы. В средствах массовой информации используется много устойчивых сочетаний и речевых штампов со словом *свабода*: *дэмакратычныя свабоды, свабода друку, гандлю* и под. Само слово *свабода (свабодны)* в этом значении в бытовой речи часто имеет иронический оттенок и противопоставляется порядку, дисциплине и законности (*зараз у нас свабода; свабоднае выхаванне* и под.), т.е. понятие свободы переосмыслилось весьма специфическим образом;

– личную свободу как состояние. В этом значении употребляются слова *свабода* и *воля*, но чаще *воля*;

– простор, отсутствие преград – на современном этапе развития белорусского языка обозначается преимущественно словом *воля*.

Словари предлагают следующие дериваты для бел. *воля* и *свабода*.

Воля

– *вольны* < *воля*, *вольнасць* < *вольны*, *вольна* < *вольны*; *вольналюбівы*; *вольнанаёмны*;

– *свавольіць* < *свавольны*, *сваволле*, *свавольна*, *свавольнасць*, *свавольнік*, *свавольніца*, *свавольнічаць*, *свавольства*; *воляй-няволяй*, *вызваляць*, *вызваленец* < *вызваляць*, *вызваліцель* < *вызваліць*. *Свабода* – *свабодны* > *свабодна*, *свабодаллюбівы*, *свабодалюбства* < *свабодалюб*, *свабодамыснасць*, *свабодамысны*. (Бардовіч, Круталевіч, Лукашанец 2000)

В качестве устойчивых сочетаний словарями приводятся *дэмакратычныя свабоды, свабода веравызнання, даць свабоду* (Тлумачальны слоўнік 1983, 5: 80), *даць волю, даць волю рукам, вольнаму воля, вольная воля* (Тлумачальны слоўнік 1977, 1: 505).

II. В качестве материала для текстового и корпусного исследования концепта СВОБОДА в белорусском языке были избраны архивы трех газет и корпус научных и научно-популярных текстов Corpus Albaruthenicum – <http://grid.bntu.by/corpus>.

Исследование концепта СВОБОДА в белорусской прессе проводилось на материале газет разной политической ориентации.

Газета «Советская Белоруссия» («СБ») выходит 5 раз в неделю тиражом более 500000 экз., ее учредителем является Администрация Президента Республики Беларусь. Постулируется, что газета двуязычна, однако подавляющее большинство материалов выходит на русском языке. Во всем архиве «Советской Белоруссии» с 2001 г. найдено только 15 контекстов со словоформами бел. *свабода* в статьях на белорусском языке. Из них 11 – имена собственные: Радио Свабода (7), книга Леры Сом «Свабода Слова Зіма», первый номер вышедшей в Вильнюсе газеты «Свабода», сборник стихов «Верш на свабоду», минская газета «Наша свабода».

Оставшиеся контексты:

[...] *імкнучца надаць энс іх існаванню. Тады ўзнікае вера ва ўсемагутнасць навукі і тэхнікі, у неабмежаваную **свабоду** чалавека, беспамылковасць дэмакратыі, магчымасць збудаваць рай на зямлі і г.д. Дадаецца да гэтага [...]* Віншаванне Арцыбіскупа Тадэвуша Кандрусевіча, Мітрапаліта Мінска–Магілёўскага. 24.12.2009 (<http://www.sb.by/post/95152>);

[...] *Яму дзейнічаць. Сам Ён нікога ні да чаго не прымушае: прапануючы сваю дапамогу, Хрыстус паважша **свабоду** чалавека. Таму толькі ад нас залежыць, ці прымем мы яе, ці адмовімся ад яе. Перажываючы год Божыга [...]* Пастырскае пасланне на Вялікдзень 2008 г. Арцыбіскупа Тадэвуш Кандрусевіча, Мітрапаліта Мінска–Магілёўскага. 22.03.2008 (http://www.sb.by/post/Pastyrskae_paslanne_Vyalikdzen);

[...] *Васіля Быкава... Некаторыя жартуюць: ці не піша ўжо што за яго? – У канцы 90-х гадоў, калі пачалася **свабода** слова, часопісы кінуліся друкаваць дысідэнцкую літаратуру, шарыць па шуфлядах пісьменнікаў. Тайны пісьменных столов и режиссура текстов. 13.03.2008 (<http://www.sb.by/post/64503>);*

[...] *беларусы толькі тое і робяць, што чакаюць лепшага жыцця. Натуральна і я такі ж самы. Неж я пісаў пра **свабоду**, што яе нельга заваяваць – **свабоды** можна толькі дачакацца* Бусел – это слишком красиво. 26.11.2002 (<http://www.sb.by/post/23313>).

Как видим, во всех фрагментах речь идет о социальной свободе, в том числе и в контексте, где представлено устойчивое сочетание *свабода слова*.

Что касается бел. *воля*, *вольнасць*, *незалежнась* и *самастойнасць*, то контексты на белорусском языке с этими лексемами в «Советской Белоруссии» отсутствуют.

Официальная белорусскоязычная газета Беларуси – «Звязда», учредителями которой являются Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь, Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Совет Министров Республики Беларусь. Газета выходит 5 раз в неделю тиражом 4000 экз. Был проведен анализ контекстов бел. *свабода* (бел. *воля* ‘свобода’ и *вольнасць* отсутствуют). Сопоставление концепта СВОБОДА в двух белорусских газетах на двух языках: «Советская Белоруссия» (преимущественно на русском) и «Звязда» (на белорусском) – показывает, что в данном случае разница в языке не обуславливает разницы в характере профилирования. И количественно, и «качественно» данные анализа контекстов «свободы» похожи в названных изданиях. В «Звяздзе» преобладает употребление бел. *свабода* в социальном смысле:

*Беларусь чакае, што гэта якасна новае інтэграцыйнае ўтварэнне будзе заснавана на прынцыпах раўнапраўя і ўзаемнай выгады, забеспячэння **свабоды** перамяшчэння тавараў і паслуг, універсальнага нетарыфнага рэгулявання, роўных умоў гаспадарання для прадпрыемстваў, устаранення неабгрунтаваных бар’ераў ва ўзаемным гандлі. Беларусь выпрацавала канчатковую пазіцыю па ўдзеле ў Мытным саюзе. 24.11.2009. № 222 (26580).*

При этом употребительны устойчивые словосочетания: *правы і свабоды*, *дэмакратычныя свабоды*, *свабода слова*, *свабода веравызнання* и др.

*Відэаназіранне за кіроўцамі на аўтабанах прызнана незаконным. Вярхоўны суд зямлі Ніжня Саксонія ў Альдэнбургу прызнаў незаконным і супярэчным канстытуцыі ФРГ пастаяннае відэаназіранне, якое здзяйсняецца з дапамогай камер, за кіроўцамі на аўтабанах. Суд палічыў, што відэаназіранне за кіроўцамі парушае 1-ы і 2-і артыкул асноўнага закона, якія гарантуюць асабістыя **правы і свабоды** грамадзян. Хроніка апошніх падзей. 08.12.2009 № 232 (26590).*

Большой процент контекстов с лексемой *свабода* в «Звяздзе» посвящен внутрибелорусским событиям, именно в таких контекстах преимущественно представлено понимание свободы как личностного состояния:

[...] *ніколі і нічога не патрабаваў для сябе, акрамя аднаго – **свабоды** выбару тэмы даследавання і інструментарыя навуковага пазнання. Жышчэ, прысвечанае гісторыі. 29.12.2009. № 245 (26603).*

или государственной независимости:

*Сёння мы так даражым уласным жыццём, што нам цяжка ўявіць, што калісьці быў час, калі для людзей ўласнае жыццё было на другім плане, а на першым – **свабода** краіны.* Вызваленне як завет. 04.07.2009. № 122 (26480).

В целом же существенных отличий в презентации концепта СВОБОДА в преимущественно русскоязычной «Советской Белоруссии» и белорусскоязычной «Звяздзе» нет – определяющей является общая ориентация газеты.

Газета «Наша ніва» – еженедельная независимая белорусскоязычная газета, тираж которой более 6000 экз.; объем газеты – 48с. половинного формата. Анализ контекстов с бел. *свабода* в этой газете за 2009 г. показал некоторые отличия от предыдущих изданий. В «Нашай ніве» еще меньше материалов, посвященных событиям за рубежом – 10% (в приводимых ниже контекстах сохранена орфография оригинала):

Суд Ясамальскага раёну Баку вынес прысуд галоўнаму рэдактару апазыцыйнай азербайджанскай газеты «Азадлыг» («Свабода») Ганіматау Західаву [...] Галоўнага рэдактара газеты «Свабода» асудзілі на чатыры гады (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15598).

Оставшаяся часть контекстов посвящена преимущественно внутренней политике Беларуси (50%):

***Свабода.** Папулярнае й у той жа момант супярэчлівае паняццё ў сучасным свеце. Для адных **свабода** – гэта **свабода** дзеяння [...] Свабода. Артыкул Зьмітра Дашкевіча, перададзены з турмы (www.nn.by/index.php?c=ar&i=4292);*

культуре (23%):

*Дасылайце вершы на тэму **свабоды** і незалежнасці (**свабода** і яе сымбалі, шляхі яе здабыцця, незалежнасць Беларусі, барацьба за незалежнасць у мінулым). Дзень Волі – 2008 (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15898&p=1&c2=calcym);*

проблемам прав человека (19%):

*Але я, прачытаўшы яго, адразу згадаў, як некалі, недзе ў 90-я гады, удзельнічаючы ў вулічнай акцыі пратэсту супраць уціску **свабоды** слова [...] Дваццаць шэсць паролёў **свабоды** (www.nn.by/index.php?c=ar&i=7408);*

СМИ (13%):

*Каб далучыцца да Рады Эўропы, Беларусь павінна мець **свабоду** друку. Беларусь у Радэ Эўропы – пры ўмове **свабоды** друку (www.nn.by/index.php?c=ar&i=13802);*

образованию (7%):

*Паводле іх версіі, адбылося парушэнне акадэмічных **свабод**, неабходных для дзейнасці [...] **Свабоды**? Справядлівасць? Дэмакратыі? Альбо проста разліку і грошай?* Сенат ЕГУ разгледзеў ліст палітолагаў (www.nn.by/index.php?c=ar&i=31107);

религии (3%):

*Кіраўніцтва Беларускага экзархата Рускай праваслаўнай царквы не бачыць падстаў для перагляду закона «Аб **свабодзе** сумлення і рэлігійных арганізацыяў». Экзархат: Падставаў для перагляду закону «Аб **свабодзе** сумлення» [...] (www.nn.by/index.php?c=ar&i=8663);*

экономике (2%):

*Дэмакратыі і **свабодам** няма месца ў такой эканоміцы! А самае сьмешнае ва ўсім гэтым тое, што заходняя і ўсходняя крайнія лявіцы працягаюць шанаваньне [...] Андрэй Дынько. Лукашэнка яшчэ можа стаць меншым злом (www.nn.by/2000/29/05.htm).*

Очевидно, что тематика статей может пересекаться. Единичныя контексты, посвященные проблемам сямьи, бытовым проблемам и Великой Отечественной войне.

Более чем в половине контекстов (56%) свобода понимается как социальная свобода:

*Гэтае забеспячэнне **свабоды** і вызваленне асобы ва ўсіх сферах – у палітыцы, эканоміцы, навуцы, творчасці. Для таго, каб стварыць асяроддзе не запалохвання і [...] Саннікаў: Забеспячэнне свабоды і вызваленне асобы (www.nn.by/index.php?c=ar&i=26306).*

И почти в половине таких случаев (20% от общего числа) речь идет об отсутствии или недостатке тех или иных демократических свобод в Беларуси:

*Угаворваць іх спыніць галадоўку – значыць, лічыць галадоўнікаў неразумнымі дзецьмі, няздольнымі ўсвядоміць цаны сваіх учынкаў. **Свабода** не бывае другой (www.nn.by/index.php?c=ar&i=2244).*

О личной свободе речь идет только в 12% контекстов, и при этом понимание свободы как индивидуализированного состояния практически никогда не отделяется от социальных свобод:

*Мы выйшлі не па кавалак хлеба, а па маральныя каштоўнасці – **свабоду** і праўду. Калі б вы змаглі быць з намі, вы б адчулі захапленне і натхненне [...] Мілінкевіч: Калі свабоду трэба заслужыць – мы яе заслужылі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=5308).*

Как антоним понятию ‘тюремное заключение’ бел. *свабода* встречается в 11% случаев:

Яго затрымалі 1 сакавіка за расьцяжку: «Свабоду Казуліну!» 5 сутак за расьцяжку «Свабоду Казуліну»! (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15492).

Единичныя контексты, дзе свабода разумецца як дзяржаўная незалежнасьць:

*У гэтыя дні мы вяртаемся раз-пораз да пятнаццацігоддзя абвешчэння незалежнасці. Што здзейснілася за гэтыя гады? Што адбылося, што не? Незалежнасьць – гэта [...] **Свабода!*** (www.nn.by/index.php?c=ar&i=3532).

Напроціў, адзначана немала спадваў, калі разглядаемая лексема ўваходзіць у склад імя ўласнага (*радыё «Свабода», газета «Свабода», прэмія Свабоды, «Песні Свабоды», Марш свабоды, плошча Свабоды* і пад.).

У «Нашай ніве» ўжываецца стандартны набор фразеалогізмаў са словам *свабода*: *свабода слова, свабода сумлення, свабода друку, дэмакратычныя свабоды, правы і свабоды*; ўпершыню – і неаднаразова – ўжываецца ўстойлівае злучэнне *акадэмічныя свабоды*.

Бел. *воля* ўжываецца ў «Нашай ніве» ў значэнні ‘свабода’ часцей, чым у «Звяздзе», – ў пятой частцы кантэкстаў:

*Апошнія гады часта задаюся пытаннем: што такое свабода? Докладней, што такое свабода ў Беларусі? Аналізуючы асабістыя адчуванні, звязаныя [...] **Воля** ў няволі* (www.nn.by/index.php?c=ar&i=3907);

*Незалежнае беларускае ТБ – струмень **волі** ў цалкам смярдзючым тэлевізійным этэры краіны. Усю крытыку і падобныя ёй заўвагі пакіньце амаатарам [...] Што пакажа незалежнае ТБ «Белсат»* (www.nn.by/index.php?c=ar&i=7820);

*А я да **волі** прывіднай імкнуся. Я болей да цябе не дакрануся: Каханьне нараджае несвабоду. І памяць пра яго я зьнішчыць мусіў [...]* *Зіма свабоды нашай* (www.nn.by/index.php?c=ar&i=167), –

прычым рэалізуюцца ўсе разгледзеныя вышэй аспекты семантыкі (‘сацыяльная, асабістая, дзяржаўная свабода’), а таксама значэнне, антонімічнае ‘тюрэмнае заключэнне’:

*Тады Дзмітрыеву далі 13 гадоў пазбаўлення **волі** з канфіскацыяй маёмасці і адбыццём пакарання ў калоніі ўзмацненага рэжыму [...]* *Працэс чатырнаццаці мытнікаў* (www.nn.by/index.php?c=ar&i=10023).

Чрезвычайна частотны ўжыванне лексемы *воля* ў складзе ўласных імён: *газета «Народная воля», акцыя «Белая Воля», Дзень Волі*, – амаль паловіна ўсіх кантэкстаў. Астатнія выпадкі, акрамя апісаных вышэй, – рэалізацыя бел. *воля* ў значэнні ‘жаданне’.

Лексема *вольнасць* – гэта толькі 10 кантэкстаў з усяго электроннага архіва «Нашай нівы» з 2005 г., аднак у гэтых кантэкстах рэалізуюцца розныя аспекты значэння. Напрыклад, ‘дзяржаўная незалежнасьць’:

Бо продкі мае былі свабодалюбівыя – мяркую па характары дзеда Сцяпана – і змагаліся за **вольнасць** нашых зямель. Вырабнік «Крамбамбулі»: Каб людзі менш пілі, трэба, каб яны больш зараблялі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=32999);

‘социальная свобода’:

Сядалі, каб паслухаць словы Васіля Быкава пра **вольнасць** ды свабоду з вуснаў Рыгора Барадудзіна ды Зінаіды Бандарэнка. Два розныя святы ў Бычках (www.nn.by/index.php?c=ar&i=27234&p=1&c2=calcum);

‘личная свобода’:

За нашу і вашу **вольнасць** :). чалавек напісаў(ла). Лістапад 16, 2009 у 0:25. Гляджу на фота і думаю – усё ж лепш пад зоркай Давіда, чым пад закатам на балоце. Беларускі Махамед Алі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=31697);

антоним к ‘тюремное заключение’:

Вольнасць для амара здабыла арганізацыя «Людзі за этычнае абыходжанне з жывёламі». Аджуль вядома век амара, агенцтва не падаюць [...] Незвычайны жэст літасці (www.nn.by/index.php?c=ar&i=24017);

антоним к ‘крепостное состояние’:

Так за тое, што чалавек шоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд польскі даваў зямлю, даваў **вольнасць**, даваў шляхетства, – а маскаль чы гэтак робіць? За нашу і вашу свабоду? (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15059).

Приведем наиболее существенные данные употребления бел. *свабода* в прессе в виде итоговой таблицы 1.

Таблица 1.

Показатель / Газета	Тематика статей (%)				Основные значения бел. <i>свабода</i> (%)			
	Зарубежные события	Религия	Культура	Экономика	Социальная свобода	Антоним к ‘тюремное заключение’	Личная свобода	Государственная независимость
«Советская Белоруссия»	34	7	4	4	20	43	15	4
«Звязда»	30	5	4	3	45	18	15	6
«Наша ніва»	10	3	23	2	56	11	12	< 1

Сделаем небольшое обобщение о концепте СВОБОДА в публицистическом дискурсе Беларуси.

В Беларуси пресса трактует свободу в первую очередь как социальное понятие. Это координирует с данными словарей: бел. *свабода*

понимается в первую очередь как 'отсутствие политического и экономического гнета, отсутствие стеснений, ограничений в **общественно-политической жизни** и деятельности какого-либо класса или **общества** в целом'. В преимущественно русскоязычной «Советской Белоруссии» социальным свободам посвящено 43% контекстов, в белорусскоязычной «Звяздзе» – 45%, в белорусскоязычной «Нашай ніве» – 56%. Способ профилирования концепта СВОБОДА в прессе Беларуси зависит не от языка, а от общей ориентации издания: преимущественно русскоязычная «Советская Белоруссия» и белорусскоязычная «Звязда» имеют сходные характеристики, в частности, именно здесь в связи с концептом СВОБОДА активно развивается тема Великой Отечественной войны и реализуется значение 'свобода передвижения' в статьях об инвалидах.

Трактовка свободы в белорусскоязычной «Нашай ніве» отличается от двух предыдущих газет. Здесь гораздо выше процент материалов, где свобода понимается как социальный феномен (56%), и половина их сообщает об отсутствии или недостаточной реализации социальных прав и свобод. Отобранные контексты ориентированы на критическое, негативное представление концепта. Преимущественное внимание к отрицательному, к недостаткам в реализации социальных свобод обусловило тот факт, что очень многие из отобранных контекстов посвящены внутренней жизни страны (90%). Только в «Нашай ніве» встречается фраза *акадэмічныя свабоды*.

Специфика в трактовке свободы белорусскоязычной «Нашай нівай» заключается также в активном употреблении слова *воля* 'свобода' в противовес «Советской Белоруссии» и «Звяздзе». По-видимому, это объясняется тем, что белорусский язык «Звязды», в отличие от языка «Нашай нівы», – результат длительной русификации. Кроме того, язык «Советской Белоруссии» и «Звязды» отражает результаты влияния советского дискурса, где воля была синонимом анархии, а следовательно, мало употреблялась в качестве синонима «официозной» свободе.

Corpus Albaruthenicum, разработанный специалистами Белорусского национально-технического университета при содействии сотрудников Института языка и литературы имени Якуба Коласа и Янки Купалы, представленный в Интернете (<http://grid.bntu.by/corpus>), – небольшой корпус (400 тыс. слов со снятой омонимией), который включает научные и научно-популярные тексты из разных областей языкознания, литературоведения, экономики, физики, химии, медицины и т.д. Анализ контекстов из этого корпуса с лексемами, номинирующими концепт СВОБОДА, показал следующее.

Употребление лексемы *свабода* в текстах такого рода не слишком распространено: 42 контекста во всех словоформах. В подавляющем большинстве случаев речь идет о социальной свободе; большая часть найденных контекстов – словосочетания *правы і свабоды, мера (ступень) свабоды*. Другие контексты единичны: *духоўная свабода, індывідуальная свабода = свабода асобы, эканамічная свабода, свабода волі, свабода выбару, барацьба за свабоду, абмяжоўваць свабоду, поўная свабода*.

Контекстов со словом *воля* во всех словоформах – 36. В 8 контекстах оно употреблено как синоним *свабода* и в 5 из них в выражении *змагацца за волю*: *Таму змагайся за волю, паўсюль, дзе толькі можаш; Не можаш змагацца за волю сваю, змагайся за волю другога; Змагайся за волю, каб рыцарам быць*. В том же значении *воля* употребляется в выражениях *воля рухай і месцы пазбаўлення волі*.

В остальных случаях *воля* передает семантику ‘право выбора, право поступать по собственной воле, желание’, связанную с понятием свободы опосредованно. Именно в этом значении лексема очень часто встречается в выражении *свабода волі*: *Разгляд права ў сувязі са свабодай волі быў характэрны і для Г. В. Ф. Гегеля*.

Бел. *незалежнасць* употребляется преимущественно в значении ‘государственная независимость’ и при этом встречается в выражениях *суверэнітэт і незалежнасць, гарант незалежнасці, самастойнасць і незалежнасць*. Частотны также словосочетания *праспект Незалежнасці* и *плошча Незалежнасці*.

Бел. *самастойнасць*, наоборот, чаще соотносится с личной свободой: *поўная (творчая) самастойнасць, індывідная самастойнасць*.

III. Анкетные данные.

Третья группа сведений об исследуемом концепте – анкетные данные и данные психолингвистического эксперимента. Нами было проведено анкетирование с 70 студентами-гуманитариями и 50 – естественниками. Им предлагалось выполнить следующие пункты развернутой анкеты:

1. Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *свабода*.
2. Запішыце словы, супрацьлеглыя па значэнні слову *свабода*.
3. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *свабода*.
4. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *воля*.
5. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *вольнасць*.
6. Якая бывае свабода? Дапішыце 3 атрыбуты да слова *свабода*: свабода (якая?) . . .

7. Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *свабода*. Свабода (што робіць?) ...

8. Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *свабодны, свабодная, свабоднае, свабодныя*.

9. Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *вольны, вольная, вольнае, вольныя*.

10. Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысляндый свабода, але ...*

11. Запішыце вядомыя вам устойлівыя выразы, прыказкі і прымаўкі са словам *свабода*,

12. Запішыце вядомыя вам устойлівыя выразы, прыказкі і прымаўкі са словам *воля*.

13. Напішыце кароткае сачыненне, якое пачынаецца словамі: *На маю думку, свабода ... Па-мойму, сутнасць свабоды... Мне здаецца, свабода (свабоду, свабодай ...)*. Адкажыце ў ім на пытанні: *Што значыць слова «свабода»? Што значыць, па-вашаму, «сапраўдная свабода»?*

Аналіз адветов інфармантаў на пункты анкеты паказаў наступнае.

1. Сярод слоў, якімі можна замяніць бел. *свабода*, найбольш часта сустракаюцца *воля, незалежнасць, вольнасць, роўнасць, вальнадумнасць, братэрства*, дзе (в тэрмінах когнітыўнай дэфініцыі) *воля, незалежнасць, вольнасць* з'яўляюцца сінанімамі, *вальнадумнасць* – гіпонімом, а *роўнасць* і *братэрства* – элементамі комплексу з бел. *свабода*.

2. Понятаямі, проціпаложнымі «свабода», па меру інфармантаў, з'яўляюцца *няволя, зняволенне, рабства, прыгнёт* – в слоўварых антонімом бел. *свабода* і *воля* называецца толькі *няволя*.

3–5. Што каецца асацыяцыі к бел. *свабода, воля, вольнасць*, то яны в значительной степени перасекаюцца. Во-першых, в асацыяцыях названыя лексемы часта взаімазаменяемы, асабліва *свабода* і *воля*. Во-вторых, асацыяцыі гэтых лексем часта падобны, напрыклад, і к бел. *свабода*, і к бел. *воля* дана асацыяцыя *права*; *воля* і *вольнасць* – *магчымасць, дазволнасць*; *свабода, воля, вольнасць* – *дазвол, прастора*. Характэрна, што практычна ўсе асацыяцыі к названым трём словам з'яўляюцца парадыгматычнымі.

6. Самымі частымі атрыбутамі бел. *свабода* з'яўляюцца *роўная, сапраўдная, (не)абмежаваная, уласная*; бел. *воля* – *сапраўдная, чалавечая*; бел. *вольнасць* – *(не)абмежаваная*. Такім образом, атрыбуты разглядаемых лексем таксама часта паўтараюцца; ісклученнем з'яўляюцца толькі фразеалогізаваныя злучэнні, напрыклад *асабістая сва-*

бода; добрая воля, свая воля, народная воля; залатая вольнасьць, шляхетская вольнасьць.

7. Среди самых частотных глагольных словосочетаний с лексемой *свабода* можно назвать *свабода існуе, акрыляе, узвышае, дазваляе*, но и *губіць*. Заданная модель словосочетания «подталкивала» информантов к антропоморфизации свободы, и эта антропоморфизация была в полной мере реализована: *свабода прыходзіць* и даже *памірае, уваскрасае, жыве*. Несмотря на заданную модель, в ответах информантов нередко были сочетания, где бел. *свабода* являлась объектом действия (*адстойваць, абараняць, атрымаць, чакаць свабоду*) или где инфинитив выполнял атрибутивную функцию (*свабода гаварыць, мысліць, выбіраць*).

8–9. Наиболее распространенными существительными при атрибуте *свабодны* (-ая, -ае, -ыя) были следующие: *свабодны чалавек, народ, пакой, выбар; свабодная нацыя, дзяржава, краіна; свабоднае жыццё, адзенне, мысленне; свабодныя людзі, выбары, адносіны*. Фактически те же существительные распространяются прилагательным *вольны* (-ая, -ае, -ыя), за исключением сочетаний, близких к устойчивым: *вольны вецер, шлях; вольная птушка; вольныя мастацтвы, паводзіны*.

10. Варианты завершения предложения *У Фрысляндый свабода, але...* (вариация *but*-теста) весьма любопытны и показательны. Сущность наиболее распространенного завершения – ..., *але такога месца на свеце няма*. Далее следует: ..., *але толькі на словах; ... , але ёсць абмежаванні*. *But*-тест выявляет страхи белорусов:

..., *але няма ўпэўненасці ў будучыні.*
 ..., *але ўзровень жыцця вельмі нізкі.*
 ..., *але холадна.*
 ..., *людзі ўсё адно нешчаслівыя.*

Единицен контекст, когда бел. *свабода* трактуется как анархия: ..., *але людзі прытрымліваюцца законаў*.

И типично белорусское резюме: *У Фрысляндый свабода, але дома лепш*.

11–12. Известные информантам устойчивые выражения со словами *свабода* и *воля* очень немногочисленны: фактически они ограничиваются фраземами *вольнаму воля* и *свабода слова*. Представлен также фразеологизм *на ўсё воля Бога (божяя воля)*, где *воля* выступает в значении ‘желание’.

13. Короткое сочинение носителей белорусского языка на тему свободы показало следующее.

Подавляющее большинство информантов понимают свободу как личностную категорию. Для них важно ощущение личной свободы, которая трактуется и как *стан душы, свабода думкі*, и как индивидуальная независимость. В сочинениях очень часто повторяется сочетание *свабода выбару*, но этот выбор не должен ущемлять свободу другого. *Свабода – паняцце адноснае; Свабода заканчваецца там, дзе пачынаецца свабода другога* – вот вторая ключевая мысль сочинений. Свобода не вседозволенность, свобода неотделима от ответственности и обязанностей. Но такое понимание свободы никак не связывается со страной, с государством – речь идет о межличностных контактах. Свобода как социальная категория представлена только в двух ответах, например: *Сапраўдная свабода – калі грамадзяне выказваюць свае меркаванні, і ўлада да іх прыслухоўваецца*.

Таким образом, трактовка свободы информантами отличается от трактовки свободы в толковых словарях белорусского языка и в текстах. Там свобода репрезентируется в первую очередь как социальный феномен, неотделимый от понятий «страна» и «государство». Приоритет индивидуальной, личностной свободы характерен для носителей русского языка. То, что эта черта повторяется в анкетах на белорусском языке, по-видимому, является следствием двуязычия информантов, причем для многих из них родным, материнским является именно русский язык.

С другой стороны, картина мира белорусов, в том числе и русскоязычных, отличается от картины мира русскоязычных россиян. Этой проблеме уже посвящались специальные исследования, например (Папейка 2000). Нами это явление описано в других работах (Руденко 2011) на материале политического дискурса – ежедневных газет Беларуси (белорусско- и русскоязычных) и Украины (украинско- и русскоязычных) в сравнении с русскоязычными газетами России. К сожалению, бел. *воля, вольнасць, свабода* отсутствуют в ассоциативных словарях белорусского языка (см. Цітова 1981, Славянский 2004). В «Славянском ассоциативном словаре» (Славянский 2004) приводятся ассоциации к бел. *вольны: вецер 167, чалавек 96, час 63, птушка 20, свабодны 17, свабода 14, народ 12, ..., ветер 5*. Среди названных наиболее частых ассоциаций привлекают к себе внимание два факта: 1) реакция *чалавек* гораздо более частотная, чем реакция *народ*, реакция *Беларусь* – единичная; 2) среди частотных встречается русскоязычная реакция *ветер* – русскоязычные реакции на белорусскоязычные стимулы в целом нередки.

Языковая картина мира белоруса, конкретный профиль того или иного стереотипа (концепта) зависит от многих факторов:

характер билингвизма: он может быть разным даже при преимущественной распространенности смешанного асимметричного типа;

язык представления – русский или белорусский – и его территориальная и/или социальная разновидность;

социальное положение, пол, возраст, образование и под. носителей.

На основании трех видов данных синтезируем когнитивную дефиницию концепта СВОБОДА в языковой картине мира жителей Беларуси – носителей белорусского языка.

1.1. гипероним – бел. *стан* (1 – словари, 3 – анкетирование);

1.2. гипоним – *вальнадумнасць* (3);

1.3. оппозиты – *няволя* (1–3), *зняволенне, рабства, прыгнёт* (3);

1.4. синонимы – *воля, вольнасць, незалежнасць* (1, 3), *самастойнасць* (1);

1.5. словообразовательные и семантические дериваты. Словообразовательными дериватами бел. *свабода* являются *свабодалюб, свабодалюбiвы, свабодалюбнасць, свабодалюбны, свабодалюбства, свабодамыснасць, свабодамысны, свабодна, свабодны*. Что касается семантических дериватов, то к переносным значениям бел. *свабода* можно отнести, во-первых, случаи антропоморфизации лексемы (также и бел. *воля*), а во-вторых, употребление обеих лексем в ироническом смысле, как синонима анархии, беспредела, беззакония (1).

1.6. коллекция / комплекс – *роўнасць, братэрства* (3);

1.7. фраземы – *дэмакратычныя свабоды, свабода веравызнання, даць свабоду* (1), *абараняць свабоду* (3), *свабода слова* (1, 3), *свабода дружы* (2); *даць волю, даць волю рукам, вольная воля* (1), *вольнаму воля* (1, 3); *асабістая свабода; свая воля, воля Бога (божыя воля)* (3), *добрая воля, народная воля* (2, 3); *залатая вольнасць, шляхетская вольнасць* (3). Среди устойчивых выражений наиболее распространены модели Atr+S, Vinf+O;

1.8. пословицы, поговорки, крылатые выражения. С лексемой *свабода* пословицы и поговорки словарями не фиксируются. С лексемой *воля*: *вольнаму воля – шалёнаму поле; вольнаму воля – святому рай*.

Літэратура

- Аксамітаў А. М., 2000, *Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак*, Мінск.
- Бардовіч А. М., Круталевіч М. М., Лукашанец А. А., 2000, *Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы*, Мінск.
- Гамеза Л. М., 2008, *Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы)*, Мінск.
- Грынблат М. Я., 1976, *Прыказкі і прымаўкі*, кн. 1–2, Мінск.
- Іванова С., Іваноў Я., 1997, *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік*, Мінск.
- Клышка М. К., 2005, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск.
- Лазоўскі У. М., 1994, *Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання*, Мінск.
- Лепешаў І. Я., 1993, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–2, Мінск.
- Лепешаў І. А., Якалцэвіч М. А., 1996, *Слоўнік беларускіх прыказак*, Мінск.
- Папейка А. А., 2000, *Лексічныя асацыятыўныя палі ў беларускай і рускай мовах: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук*, Мінск.
- Руденко Е. Н., 2011, *Понятие свободы в современных восточнославянских языках, [в:] Этнокультурное самосознание нации в контексте мировых культурных процессов: динамика и сопоставление. Материалы Всероссийской научно-пр. конференции*, Ижевск, с. 163–173.
- Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*, Российская Академия наук; редкол. Н. В. Уфимцева (гл. ред.) [и др.], Москва, 2004.
- Суднік М. Р., 1957, *Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі*, Мінск.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–5, Мінск, 1977–1984.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мінск, 2005.
- Фядосік А. С., 2002, *Анталогія беларускай прыказкі, прымаўкі і выслоўя*, Мінск.
- Цітова А. І., 1981, *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: БГУ.
- Шведаў С. М., 2004, *Слоўнік сінонімаў беларускай мовы*, Мінск.
- Шкраба І., Шкраба Р., 1987, *Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі*, Мінск.
- Янкоўскі Ф., 2004, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*, Мінск.

COGNITIVE DEFINITION OF THE CONCEPT “FREEDOM”
(BASED ON THE BYELORUSSIAN LANGUAGE DATA)

This article was written as a result of my participation in the project EUROJOS: I had to describe the concept of “freedom” in the worldview of the Byelorussian language speakers. Three types of data are discussed in the article: vocabulary, corpus (texts) and psycholinguistic data (quiz). The cognitive definition of the “freedom” concept is modeled on the basis of these data in accordance with the methodological instructions of the EUROJOS project.

KEY WORDS: freedom, cognitive definition, values, Byelorussian